

Lehetséges volt-e legyőzni a kapitalizmust?

A kelet-közép-európai reformok és a gazdasági növekedés*

Sztálin halála után a szovjet típusú államszocializmusokban – vagy ahogy Kalmár Melinda nagyszabású könyvében nevezi: „szovjet-rendszerű” országokban¹ – két alapvető oka volt annak, hogy szinte mindenhol elkezdtek a fennálló szisztéma modifikálását és ezzel együtt a hivatalos ideológia átgondolását.

Egyfelől, a beruházási javak túlzott termelése és a fogyasztási cikkek termelésének elhanyagolása 1952 végére csőd közeli állapotba juttatta a kelet-közép-európai országokat; a társadalmi elégedetlenség kézzelfoghatóvá vált. E súlyos helyzet azzal fenyegetett, hogy a rendszer stabilitása – a politikai terror és a Szovjetunió támogatása ellenére – veszélybe került. A reformkényszer nem csupán azért alakult ki, mert megváltozott a gondolkodásmód, és a vezetők minden országban elkezdtek előtérbe helyezni a társadalom fogyasztási igényeinek kielégítését, hanem azért is, mert rájöttek, hogy a rendszernek azzal tudnak leginkább társadalmi legitimitációt szerezni, ha a szocializmus felsőbbrendűségéről szóló tétel nem csupán távolba vesző ideológiai maszlagot jelent, hanem a társadalmak saját bőrükön érzik, hogy jobban élnek, mint a háború előtti kapitalizmusban. A súlyos helyzetet a Hruscsov által vezetett csapat már Sztálin halála előtt felismerte. Ha azonban a fenyegető veszély nem lett volna mindenki számára világos, akkor az 1953. május végi plzeňi munkásfelkelés, majd a június 17-én kirobbant kelet-németországi, országos kiterjedésű (nem csupán kelet-berlini) felkelés rámutatott, hogy nincs lehetőség tovább menni az addigi úton. A csehszlovákiai megmozdulásokat a helyi vezetés, a keletnémet felkelést pedig a szovjetek verték le, illetve hasonló magyarországi folyamat beindulását megelőzendő, haladéktalanul

* A cikk a „Reformálható volt-e a szocializmus?” címmel a Politikátörténeti Intézetben, 2015. június 29-én megrendezett konferencián elhangzott előadás tanulmányja bővített változata.

Moszkvába kérték a magyar vezetőket, s azonnali változtatásokat rendeltek el számukra.²

Másfelől, a Sztálin utáni szovjet vezetés felismerte, hogy a megmerevedett struktúrákkal és az addig alkalmazott módszerekkel nem lehetséges a kapitalista világgal folytatott verseny megnyerése. Arra a következtetésre jutottak – és ezt az SZKP KB 1955. júliusi plénumán határozatba is foglalták –, hogy az ipar és a mezőgazdaság modernizálása a tudomány gyakorlati alkalmazásától és a technikai fejlesztésétől várható; hangsúlyozták: az emberiség új tudományos és technikai forradalom küszöbén áll. E felismerésből a hrucsovi vezetés hosszú távú következtetéseket vont le a szocializmus kapitalizmus feletti győzelmére vonatkozóan, de egyúttal elfogadta, hogy a győzelem érdekében – a tudományos-technikai forradalomban rejlő lehetőségek hatékonyabb kiaknázása végett – át kell alakítani „a katonai, gazdasági, politikai, tudományos, kommunikációs, kulturális és környezeti viszonyokat, az egyoldalú és kölcsönös függések rendszerét, s szinte minden szinten az irányítás jellegét.”³ Az új civilizációs kihívásokra adandó helyes válaszok kidolgozása érdekében csehszlovák és szovjet társadalomtudósokból és közgazdászokból álló munkacsoportot állítottak fel, amelynek feladata az volt, hogy írja le a világban tapasztalható valóságot, és szolgáljon útmutatóval a szocializmust építő országok számára. A munkaközösség kiindulópontja nagyon hasonló volt az SZKP 1955-ös határozatában foglaltakhoz: „A világon tapasztalható termelési átalakulások, műszaki újítások és tudományos felfedezések mélysége, gyorsasága azt tanúsítja, hogy korunkban olyan folyamatok mennek végbe, amelyek alapjaiban megváltoztatják a társadalom termelőerőinek hagyományos struktúráját, az emberi élet anyagi alapját, és egyáltalán messze túlhaladnak a civilizáció eddigi vívmányainak határain.”⁴ A Radovan Richta által vezetett csoport azt állította, hogy a tudományos-technikai forradalmat csak a kommunizmus felé haladó társadalom tudja következetesen megvalósítani, és fordítva: „a kommunizmus felé haladó társadalomra nézve kötelező, hogy fokozatosan felszámolja a hagyományos gyári rendszert, túljusson a fejlődés iparosítási modelljén és áttérjen a tudományos-technikai forradalomra”. Persze azt is látták, hogy e társadalmak még nem tartanak itt, s még elképzelhetőnek tartották, hogy a jelenlegi szakaszban „az iparosítási feladatok egész sorát” szükséges megvalósítani.⁵ Az elmélet tehát arra épült, hogy a szocialista – kizsákmányolástól mentes – társadalomban csak fel kell szabadítani a szunnyadó energiákat, a társadalom tagjainak csupán meg kell adni a lehetőséget arra, hogy a saját tehetségét és szorgalmát kibontakoztassa a közösség érdekében, s az emberi innovációs képesség a tervgazdaság segítségével becsatornázható és tudatosan felhasználható. Úgy vélték, a kommunizmus felé haladó társadalomban nem gátolják a tőkés érdekek, hogy az új tudományos kutatási eredmények a társadalom javára legyenek fordíthatók. A refor-

mok anyagi ösztönző rendszerei, az érdekeltség megteremtése éppen ezért kaptak olyan nagy hangsúlyt. Abban hittek, hogy ha anyagilag és erkölcsileg ösztönzik a munkaerőt, akkor a szocialista gazdaság is áttérhet a fejlődés extenzív típusáról az intenzívre.

Az elmélet szerint, a tudományos-technikai forradalomban rejlik végül „a kapitalizmus túlszárnyalására az egyetlen lehetőség. Ennek előfeltétele, hogy a szocializmus céltudatosan erre összpontosítsa technikáját, az érdekek struktúráját, a termelés és fogyasztás észszerű társadalmi szervezetét, a tetterős aktivitás ösztönzőit stb.” E versenyben az emberi alkotóerők forrásainak a kapitalizmusban megszokott mérték fölötti felszabadítása jelenti a döntő lépést, a kezdeményezés megragadásának csálhatatlan jelét. Ez lesz a tudományos-technikai forradalmat megkülönböztető döntő jegy a szocializmusban.

Összességében tehát a következőképpen nézett ki a képlet: meg kell teremteni a dolgozók érdekeltségét a termelésben, amit különböző ösztönzőkkel lehet elérni (fizetésekkel és prémiumokkal, az életszínvonal emelésének ígéretével, a fogyasztás növelésével, az egyén alkotóerejének felszabadításával); mindez elősegíti a termelékenység növekedését, a nemzeti jövedelem gyarapodását, majd végül a kapitalizmus utolérését és legyőzését. A folyamat pedig – amellett, hogy magasabb életszínvonalat biztosít – garantálja a rendszer társadalmi legitimációjának megszerzését és ezáltal fenntarthatóságát, egyúttal tehermentesíti a Szovjetuniót egy sor fenntartással összefüggő feladat alól.

A reformok célja tehát mindenhol a következők volt: az érdekeltség megteremtése (anyagi és erkölcsi ösztönzők, fogyasztási lehetőségek növelése) → a tudományos-technikai forradalomra való áttérés (takarékoság, hatékonyság, a munkatermelékenység növelése) → győzelem a globális versenyben (a rendszer stabilizálása, társadalmi legitimáció, hosszú távú fenntarthatóság).

A rendszer első modifikációi

A társadalmi robbanástól való félelem azonban mindenhol azonnali cselekvés követelt meg. Így 1953 nyarán-őszén valamennyi kelet-közép-európai államszocialista országban meghirdették az „új szakasz” politikáját. A változtatásokra Magyarországon egyértelmű szovjet utasításra került sor, Csehszlovákiában a Klement Gottwald halálával és a plzeňi felkeléssel, valamint az erőszakos kollektivizálás és a kitelepítések következtében felmerült szervezési problémák miatt, Lengyelországban pedig a társadalmi robbanás megelőzése érdekében. Mivel Csehszlovákiában az életszínvonal a felkelés ellenére is jóval magasabb volt, mint a másik két vizsgált országban – az egy főre jutó GDP közel kétszerese a magyar-, illetve a lengyelországinak –, valamint Antonín Novotný, Hruscsov támogatásával, viszonylag gyorsan

át tudta venni Gottwald helyét a vezetésben, az „új szakasz” nem járt valódi desztalinizációval, és nem váltott ki vitákat azonnal a gazdaság-irányítás problémáiról. Ezzel szemben Magyarországon már 1954-től, Lengyelországban 1955-től elindult a desztalinizáció, és élénk közgazdaság-elméleti viták bontakoztak ki.⁶ Az „új szakasz” politikája azonban egyik országban sem járt valódi reformokkal, és főképpen nem hasznosították/hasznosíthatták az új közgazdaság-elméleti viták eredményeit, hanem azokat megelőzve, inkább *racionalizálni* próbálták a termelést. Így módon csökkentették a beruházási alapokat a termelőeszközöket gyártó iparban, és növelték a beruházásokat a mezőgazdaságban. Leállították az erőszakos kollektivizálást és a kitelepítéseket, sőt, a vezetés mindhárom országban hozzájárult a gazdaságtalanul működő termelőszövetkezetek feloszlásához is.⁷ Az „új szakasz” politikáját a szükség irányította, nem volt sem elméletileg megalapozva, sem átgondolva, de a változások hozzájárultak ahhoz, hogy ha utólag is, az elméleti szakemberek lefolytassák a szükséges vitákat.

Ebben az időszakban a közgazdasági gondolkodásban elvetettek néhány olyan korábbi értelmezést, amelyek gátolták a szocialista gazdaságban felmerülő problémák valódi okainak megértését és a megfelelő válaszok kidolgozását. Így kidobták azt a korábbi megközelítést, hogy a felmerülő problémák és az észlelt fogyatékoságok olyan külső tényezők miatt merülnek fel, mint az örökölt gazdasági helyzet, a háborús pusztítás következményei, az ellenséges külső környezet, a gazdasági blokád, a szabotázs, a kriminalitás stb. Szintén elvetették azt a hibás megközelítést, hogy egyes társadalmi csoportok – mint például a még létező magántulajdonos parasztság léte – okozza a problémákat. Vagyis a külső ellenségkeresés időszaka lezárult. Fokozatosan számoltak le azokkal a nézetekkel, hogy a problémák okai a rossz szervezésben, a fegyelmetlenségben, a szervezeti rendszer hibás struktúrájában, vagy éppen a vezető személyek szubjektív hiányosságaiban, illetve a tudati elmaradottságban keresendők. E korábbi megközelítések helyett előtérbe kerültek azok az elméletek, amelyek megpróbálták a fennálló gazdasági rendszert tudományos alapon *megjavítani*, *racionalizálni*, a *termelőkenységet javítani*, valamint az egyes termelőegységeket nagyobb *gazdaságosságra ösztönözni* azért, hogy a *tervmutatók teljesítése lehetséges legyen*.

1954 és 1957 között szinte minden államszocialista országban napirendre került, hogy a létező – a Szovjetunióban még a harmincas években kialakult, majd 1948 után Kelet-Közép-Európába exportált – ún. szovjet modell, a centralizált, részletes tervmutatók alapján, utasítások formájában irányított gazdasági rendszert, mechanizmust valamilyen módon „megjavítsák”. Ennek két alapvető formája kínálkozott. Az egyik szigorúan a tervutasításos rendszer keretein belül akarta racionalizálni az irányító szervek és a vállalatok kapcsolatait, vagyis a felhasználók (fogyasztók) igényeit jobban tükröző mutatószámokat

Összefoglaló táblázat a különböző reformkísérletekről

	Magyarország	Csehszlovákia	Lengyelország
I.	„Új szakasz” 1953–1955 Nagy Imre parlamenti beszéde 1953. 07. 04.	„Új szakasz” 1953–1955 CSKP KB plénum 1953. 09. 4–5.	„Új szakasz” 1953–1955 LEMP KB IX. plénum 1953. 10. 29–30.
II.	Az első átfogó reformtervek 1956/57 Varga István (Közgazdasági Bizottság) A Közgazdasági Bizottság javaslata a kormány gazdasági programjához 1957. 06. 01.	A Kurt Rozsypal-féle reformok 1958/59 Termelő gazdasági egységek (VHJ) létrehozása 1958. 04. 01. Változtatások a tervezés módszerében 1959. 01. 01. Többlépcsős bérreform 1959/61	Az első átfogó reformtervek 1956/57 Czesław Bobrowski (Gazdasági Tanács) A Gazdasági Bizottság tézisei a lengyel népgazdasági modell egyes változtatásainak ügyében 1957. 07. 02.
III.	A Nyers Rezső-féle új gazdasági mechanizmus 1966–1968/72 Az MSZMP KB határozata az új gazdasági mechanizmus irányelveiről 1966. 05. 25–27.	Az Ota Šik-féle reform 1965–1968/69 A CSKP KB határozata a tervszerű népgazdaság-irányítás tökéletesítésének fő irányelveiről és a párt munkájáról 1965. 01. 27–29.	Részleges gazdaság-irányítási reform 1965–1967 A LEMP KB IV. plénumának határozata a népgazdaság tervezési és irányítási rendszerében 1966 és 1970 között végrehajtandó változtatások irányáról 1965. 07. 29. A Jaszczuk-féle reform 1968/69 LEMP KB II. plénumának határozata a szelektív és intenzív gazdaságfejlesztés programjáról és a gazdaságirányítási rendszer részleges reformjáról 1969. 04. 03-04.

akart konstruálni, és ezekhez akarta kötni a gazdasági egységek érdekelttségét. Ezáltal javította volna a munka mennyiségét és minőségét. A másik megközelítés szerint nem elég a központi utasítások körét vagy tartalmát módosítani, hanem meg kell változtatni a szereplők egymáshoz való viszonyát és környezetét, valamint felül kell vizsgálni az egész tervezési, döntéshozatali, kül- és belkereskedelmi rendszert. Tehát magát a mechanizmust kell megváltoztatni.⁸

Az elméleti viták 1956–1957 folyamán hivatalosan is becsatormáztak a pártok által létrehozott bizottságokba, amelyek keretei között már konkrét javaslatokat dolgozhattak ki a szakemberek. Magyarországon és Lengyelországban szinte egyidejűleg ült össze és dolgozta ki javaslatait, illetve téziseit egy-egy gazdasági bizottság.

A magyar Közgazdasági Bizottság 1957. február 26-án ült össze először, és június 1-jén készült el az a dokumentum, amely a Bizottság javaslatait tartalmazta. E javaslat azonban messze nem volt olyan radikális és előremutató, mint azt később állították róla. Romsics Ignác egyik tanulmányában a következőket írja: „Az 1957 tavaszára elkészült ajánlások az addigi irányítási rendszer radikális átalakítását célozták. A koncepció lényeges elemei voltak a *vállalati önállóság biztosítása*, a *közvetlen tervutasítások felváltása gazdasági ösztönzőkkel* és egy *értékarányos új árrendszer*.”⁹ Amellett, hogy a fogalmazás meglehetősen pontatlan, az idézett állítás, a harmadik pontot leszámítva, természetesen sem igaz. Ez különösen szembetűnő akkor, ha a Közgazdasági Bizottság „összefoglaló javaslatát” összevetjük a vele párhuzamosan készült lengyelországi Gazdasági Bizottság téziseivel, amely szintén kompromisszum eredménye volt.

A Közgazdasági Bizottság javaslatai nem tartalmaztak valódi decentralizációt sem a tervezésben, sem a beruházások terén. A vállalatok döntési hatásköre meglehetősen szűk körre terjedt volna ki: a beruházási döntéseknek és eszközöknek a központi állami szervek kezében kellett volna maradniuk.¹⁰ Továbbá egyetlen szót sem ejtettek a dokumentum szerzői arról, hogy a gazdaságirányítás intézményi rendszerében bármilyen változtatásra lenne szükség, még csak utalást sem tettek a korábban sokat vitatott intézményi-társadalmi kérdésekre. Szamuely László úgy összegezte, hogy a javaslat nem volt több az akkor ismert tervgazdasági modell racionalizálásánál, lehetőleg „formális tervbontás nélkül”. A javaslat szerint a vállalatok gazdasági érdekelttségének szabályozásával érnék el a központilag kidolgozott tervek maradéktalan és kevesebb zökkenőkkel járó teljesítését.¹¹ A bizottság javaslatait lényegében az 1953–1955 közötti „új szakasz” elméletileg alátámasztott verziójának tekinthetjük.

A valódi decentralizáció követelménye azért sem kerülhetett e dokumentumba, mert az szorosan összefüggött a munkásönkormányzatok, a munkástanácsok kérdésével. A munkás-önigazgatás 1956 végén és 1957 elején még a viták tárgyát képezte, de mivel a munkástanácsok

létükkel és tevékenységükkel a hatalmi harc részeivé váltak, a kádári vezetés inkább leszámolni kívánt velük, mintsem valódi tényezőkké tenni őket a gazdaságban. 1957 tavaszán-nyarán már megindult a felszámolásuk, és ezzel ügyük élesen elvált a mechanizmusreform kérdésétől.¹²

A „vállalati önállóság” e javaslatokban az „önálló elszámolást” jelentette, amire éppen azért volt szükség, hogy az árakat úgy lehessen meghatározni, hogy „a termelői árak egymás közti arányai helyesen tükrözzék a termelés vállalati és társadalmi ráfordításainak arányait.”¹³ A decentralizáció pedig inkább abban jelent meg, hogy a javaslat szerint, meg kellene szüntetni a direkt irányítást az addigi középírányító szervek szintjén, és ezek helyét a trösztöknek és az egyesületeknek kellene átvenniük, amelyek a vállalatok egy-egy csoportját fognák össze, és közvetlen kapcsolatban állnának a minisztériumokkal. Vagyis létrejött volna egy köztes szint a központ és a vállalatok között. Ez az ötlet sem volt eredeti, mint látni fogjuk, benne volt a lengyel Gazdasági Bizottság téziseiben is, Csehszlovákiában pedig – elsőként – 1958-tól meg is valósították ezt a programot.¹⁴

Lengyelországban egy hónappal később, 1957. július 2-án publikálták a „Gazdasági Tanács tézisei a lengyel gazdasági modell megváltoztatásának egyes irányairól” című dokumentumot.¹⁵ Az újdonságot az jelentette, hogy nem a tervmutató sokaságát és részletességét hangsúlyozta, hanem a *terv gazdasági analízisének elmélyítését*, a termelés megállapításánál pedig a fogyasztási keresletet és a kereslet fejlődésének elemzését helyezte előtérbe. A dokumentum szerint, alaposan elemezni kell az újratermelési folyamatokat, a felhalmozás és a fogyasztás közötti nemzetijövedelem-megoszlást, az egyes gazdasági területek, valamint a régiók közötti arányokat és gazdasági kapcsolatokat; a fogyasztás irányait és a fogyasztási keresletet; a beruházások gazdasági hatékonyságát a leghatékonyabb technikai-gazdasági megoldások szempontjából; az import és az export jövedelmezőségét; az egyes társadalmi csoportok és rétegek közötti nemzetijövedelem-megoszlást; az ország különböző területeinek feltételeit és lehetőségeit; a demográfiai folyamatokat és a foglalkoztatás alakulását; a technikai haladás fő irányait és az ebből következő gazdasági összefüggések dinamikáját.

A tézisek a vállalatigazgatóságoknak nagyobb önállóságot kívántak adni, a gazdasági élet nyitását és demokratizálását javasolták, vagyis – a magyar Közgazdasági Bizottsággal ellentétben – nemcsak a *tervezés decentralizálását* tűzték ki célul, hanem az *intézményi decentralizációt* is: „A központi tervezés módszerei és a gazdasági tevékenység feltételei fejlődésének oda kell vezetnie, hogy a tervezés visszakerüljön a vállalatok saját hatáskörébe. [...] A nemzetgazdaság irányításának demokratizálása *megköveteli a dolgozói kollektívák, a munkástanácsok, a nemzeti tanácsok és a Szejm aktív részvételét*

a *tervek felállításában*". A dokumentum ugyanakkor nem húzott éles határvonalat a beruházók terén sem. Természetesen a centralizált döntések körének e tézisek szerint is inkább a beruházásokra kell kiterjedniük, nem pedig a termelésre, de a dokumentum ezzel együtt hangsúlyozta, hogy a vállalatok „beruházási önállóságát jelentősen növelni kell”, a központi döntéseknél pedig figyelembe kell venni a hatékonyságot. A terv szerint a vállalatok kapjanak teljes szabadságot a felújításra fordított pénzügyi eszközök és az amortizációs leírásokból származó összegek felhasználásában, és a vállalatoknak – a modernizációjuk érdekében – biztosítsanak nagyobb szabadságot hitelek felhasználására.

A tervben meghatározott döntések, a tézisek szerint, csak a nagyberuházásokat érintsék, egy adott *vállalat* értékelésének kritériuma pedig ne a terv végrehajtása, hanem *rentabilitása* legyen. Fontos, hogy a vállalat a népgazdasági tervvel összhangban saját terve alapján termeljen, alapvető célja azonban a társadalom szükségleteinek ellátása kell legyen. A célkitűzéseket elsősorban nem utasításokon keresztül, hanem az *anyag érdekeltség előtérbe helyezésével* érik el: „Szisztematikusan bővíteni kell az ösztönzők alkalmazásának körét és szűkíteni a tervmutatók részletességét” – olvasható a tézisekben.

Összességében, a tézisek a nagyobb önállóságot adnák a vállalatoknak a pénzügyi eszközök felhasználásában, növelnék anyagi érdekeltységüket, nagyobb beleszólást biztosítanának saját terveik kidolgozásába (annyiban nem teljesen szabad kezét, hogy e terveknek összhangban kell lenniük a központi népgazdasági tervvel), és a döntésekben erősítenék a társadalmi részvételt Cserében a vállalatoknak rentábilisnak kell lenniük és a lakosság szükségleteit kell szem előtt tartaniuk.

A tervezet szerint – a magyar Közgazdasági Bizottság javaslataihoz és az 1958/59-es csehszlovák reformokhoz hasonlóan –, a minisztérium és a vállalatok között *létre kell hozni a „magasabb szervezeti egységeket”, egy köztes szintet a központ és a vállalatok között*, ami természetesen nem zárja ki, hogy a minisztériumoknak alárendelve továbbra is legyenek önálló vállalatok. A vállalatok közös egységbe tömörülhetnek különböző elvek alapján: hasonló termelési tevékenység vagy közös exportcélok érdekében. Ezek az egységek közös kutatásokat folytathatnak, laboratóriumokat üzemeltethetnek. Az egységek a *gazdasági önelszámolás alapján* működnek. Tevékenységi körük és centralizáltságuk különböző lehet, függ az adott egység szereplőitől és a konkrét szükségletektől.

A tézisekben fontos szerepet kap az *új árrendszer kidolgozása* is: „Az árak helyes rendszere nélkül lehetetlen a helyes gazdasági számvetés mind központi, mind pedig vállalati szinten.” A helyes árrendszernek a következő elvekre kell épülnie: az áraknak a valóságos gazdasági feltételekre kell épülniük, amelyek az adott termelési szférában létez-

nek. Javasolják, hogy az ár épüljön a társadalmi termelés költségeire; hogy szűnjön meg a termelőeszközök és a fogyasztási cikkek árainak kettős színvonala; hogy a termelőeszközök árait össze kell hangolni a világszintű árakkal; hogy az ármegállapítás vegye figyelembe a kereslet és a kínálat szintjét.

Mint kitűnik, a lengyel tézisek ajánlásai egyértelműbbek és radikálisabbak voltak a magyar javaslatoknál. Ennek okai abban keresendők, hogy Magyarországon a forradalom leverése utáni konszolidációban a decentralizáció veszélyesebben hangzott, mint Lengyelországban, ahol ebben az időszakban a munkástanácsok szerte az országban működtek. Ám végeredményben nem volt jelentősége a különbségeknek, mert *egyik javaslatból sem lett valóság*. A magyar közgazdászok elképzeléseit az MSZMP 1957. június 27–29-én lezajlott országos értekezletén söpörték le az asztalról, a lengyel Gazdasági Bizottság tézisei pedig visszhang nélkül maradtak a vezető körök részéről. Annak ellenére, hogy egyik dokumentum sem akarta felszámolni a szovjet típusú államszocialista rendszert, bár a lengyel elképzelések megvalósítása nagy lépés lehetett volna a jugoszláv típusú, decentralizált piaci szocializmus felé. A magyar reformkísérlet leállításában két döntő momentumot érdemes kiemelni: egyfelől az 1957. márciusi magyar–szovjet csúcstalálkozón Budapest olyan mértékű gazdasági segítséget kapott Moszkvától, ami elegendő volt az életszínvonal látványos emeléséhez és az egyensúly fenntartásához, másfelől döntés született az 1956-os forradalom perben történő elítéléséről, a Nagy Imre-perrel, amelyben a „jugoszláv modell” közvetve-közvetlenül az ellenforradalomhoz vezető revizionizmus példája lett. Varsóban a kérdés nem dőlt el ilyen gyorsan, a Gomułka-vezetésben a konzervatív fordulat csak 1958 tavaszán-nyarán állt be végleg, szoros összefüggésben a jugoszlávok elleni újabb szovjet ideológiai hadjáratokkal és a magyarországi Nagy Imre-perrel.

A kelet-közép-európai szovjet típusú államszocialista rendszerek reformkorlátait azonban szigorúan meghatározta az 1957. novemberi moszkvai tanácskozáson elfogadott ideológiai dokumentum. Ez a már elfelejtett – vagy rosszul értelmezett – dokumentum kulcsfontosságú annak megértésében, hogy később milyen korlátokkal kellett szembenézniük a kelet-közép-európai kommunista vezetőknek, hogy hol húzódtak a szuverenitás határai, vagyis a későbbi belső reformok meddig és mire terjedhettek ki. Nem véletlen, hogy e dokumentumot éppen a Jugoszláv Kommunista Szövetsége nem írta alá, és az sem, hogy az elfogadását megelőző vitában a lengyel párt első titkára, Władysław Gomułka tette a legtöbb módosító javaslatot – sikertelenül.

Az elfogadott nyilatkozat az 1956. október 30-án kiadott szovjet kormánynyilatkozat¹⁶ részleges visszavonását és ideológiai bebetonozását jelentette, amikor is a szocialista országok kölcsönös viszonyaiban a teljes egyenjogúság, a területi sérthetetlenség, az állami függetlenség

és szuverenitás tiszteletben tartását és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvét kiegészítették a „kölcsonös testvéri segítség” kitétellel, amelyben „tevélegesen nyilvánulnak meg a szocialista internacionalizmus elvei.” E megfogalmazás már a későbbi „Breznyev-doktrína” lényegét tartalmazza, nevezetesen: ahol meggyengül a szocialista rend, ott a többi szocialista ország „testvéri segítséget” nyújthat. A későbbi reformok szempontjából azonban nem ez a legfontosabb tétel, hanem a szocialista építés sarkalatos kérdéseiről szóló megállapítás. A nyilatkozat kijelentette, hogy „a szocialista forradalom és a szocialista építés egy sor olyan fő törvényszerűségeen alapul, amely jellemző a szocializmus útjára lépő minden országra. Ezek a törvényszerűségek mindenütt érvényesülnek – a nemzeti sajátosságok és hagyományok azon nagy, történelmileg kialakult különbözősége mellett is, amelyet feltétlen számításba kell venni”. Ez az ideológiai sarokpont egészen a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójáig kötelező jelleggel bírt. A félreértelmezések abból adódnak, hogy sokszor úgy idézik e mondatokat, mintha arról lenne szó, hogy itt a Szovjetunió elismerte volna a szocializmus különböző nemzeti variánsait. Erről szó sincs. A dokumentum egyértelműen kijelenti, hogy *törvényszerűségek mindenütt érvényesülnek*, még a nemzeti keretek között is. Mi több, a törvényszerűségeket részletesen felsorolja, míg a nemzeti sajátosságokról sem itt, sem később egyetlen hivatalos ideológiai dokumentumban sem esik szó. Ugyanakkor azt leszögezi, hogy „a nemzeti sajátosságok ürügyével való eltérés a szocialista forradalomról és a szocialista építésről szóló általános marxista-leninista alapelvektől szintén feltétlenül árt a szocializmus ügyének”. Megjegyzendő, hogy „általános marxista-leninista alapelvek” ebben az időben még a Sztálin által kidolgozott tételeket jelentette, hiszen halála óta egyetlen szovjet vezető sem állt elő új elméleti értelmezéssel. A törvényszerűségek is ezt tükrözik, amelyek között gazdasági szempontból kiemelten fontos, hogy rögzítik a termelőeszközök társadalmi (állami) tulajdonát, a kollektivizált mezőgazdaságot és a népgazdaság tervszerű fejlesztését. Hogy még egyértelműbb legyen az ideológiai állásfoglalás, elfogadták azt a tételt is, hogy „a fő veszély a revizionizmus”.¹⁷

A magyar és a lengyel reformbizottságok javaslatai saját országaikban nem kerültek megvalósításra, ugyanakkor Csehszlovákiában lényegében a lengyel tézisekkel rokonságot mutató reformelképzeléseket valósítottak meg el. A reformok Kurt Rozsypal pénzügyminiszter nevéhez fűződtek, és alapvetően három alapvető lépésből álltak össze. Elsőként 1958. április 1-jén létrehozták az ún. *Termelő Gazdasági Egységeket (Virobní Hospodářský Jednotek, VHJ)*. A kormányzat célja az volt, hogy egy köztes szint beépítésével decentralizálják és egyszerűsítsék a célkitűzések végrehajtását. A VHJ-reformot azonban – ahogy a magyarországi trösztösítést – nem tekinthetjük valódi mélyreható változtatásnak, inkább arról volt szó, hogy egy harmadik

szintet építettek be a hierarchia piramisába a minisztériumok és a vállalatok közé, amellyel a tervgazdálkodás rendszerében meglévő ellentmondásokat szerették volna kiküszöbölni.¹⁸ A reform második lépését a központi és a vállalati tervezés módszereiben 1959. január 1-jén bevezetett jelentős változtatások jelentették. Célja a vállalatok érdekeltségének megteremtése és az egyéni ösztönzők bevezetése volt. A program aláhúzta a tervezés fontosságát, de azt éppen ellenkezőleg értette, mint korábban. Lényege: hosszú távú előrejelzéseket és terveket kell készíteni, amelyek alapján a vállalatok elkészítik konkrét termelési terveiket. E hosszú távú tervek nem kötelező feladatokat jelentenek, hanem – a társadalom és a gazdaság számára – természeti előrejelzéseket, illetve a gazdasági fejlődés hosszú távú trendjeire, a tudományos és technológiai fejlődésre és annak következményeire vonatkozó mélyebb elemzéseket. A reform utolsó lépését az 1959 és 1961 között több lépcsőben átalakított új bértábla, valamint a differenciálás és a prémiumok új rendszere jelentette.¹⁹

Látható, hogy Csehszlovákiában a lengyel Gazdasági Bizottság 1957-es téziseinek fő irányvonalát ültették át a gyakorlatba. Azonban hamarosan kiderült, hogy ezek a reformok nem elegendők még a jó kiindulási alappal rendelkező Csehszlovákiában sem: nem lett nagyobb ütemű sem a munkatermelékenység, sem a nemzeti jövedelem növekedése. Hozzá kell tenni, hogy a csehszlovák pártvezetés nem volt következetesen reformpárti. Még életbe sem lépett a reform minden részlete, már 1959–1960 fordulójától újabb központosításokat hajtottak végre a közigazgatásban, az irányítási rendszerben, valamint beindult a mezőgazdaság kollektivizálásának utolsó hulláma is. 1960 nyarán a CSKP országos pártértekezletén pedig – a kelet-közép-európai országok közül elsőként – bejelentették, hogy Csehszlovákiában lerakták a szocializmus alapjait, és határozatot hoztak a magasan fejlett szocialista társadalom megteremtéséről azzal a céllal, hogy előkészítsék a kommunizmusba való átmenetet.²⁰

A Rozsypal-féle reformokat végül 1961-ben leállították. Ennek okát három tényezőben látom. Egyrészt a CSKP vezetése nem volt eltökélten reformpárti, sőt ebben az időszakban még inkább a régi sztálinisták voltak többségben a vezetésben, a pártapparátusban és a vállalati irányításban is. Emellett a Rozsypal-féle reformok nem voltak kellően átgondolva és megfelelően kidolgozva sem. Másfelől a nemzetközi életben újra a hidegháború jelei erősödtek. Az SZKP 1959-es XXI. kongresszusán ráadásul újra nagyszabású programot fogadtak el. Elhatározták, hogy 1970-ig el kell érni az Egyesült Államok egy főre eső termelési értékét! Két és fél évvel később, 1961. október 17–31. között az SZKP XXII. kongresszusán pedig – minden gazdasági nehézség ellenére – Hruscsov még tovább emelte a tétet: a párt új programja 1980-ra a kommunista társadalom felépítését tűzte ki célul. Az irreális tervek elfogadása között 1960 novemberében került

sor a kommunista és munkáspárok újabb moszkvai tanácskozására, ahol – akárcsak 1957-ben – ismét kötelező érvényű ideológiai dokumentumot fogadtak el.

Az elfogadott nyilatkozat a valóságtól teljesen elrugaszkodott értékelést adott a nyugati világ fejlődési lehetőségeiről. Megállapították, hogy „közeleg az idő, amikor a szocializmus a világ ipari és mezőgazdasági termelésében is első helyre nyomul. A kapitalizmus vereséget fog szenvedni az emberi tevékenység döntő területén – az anyagi termelésben. [...] A kapitalista világrendszer átthatja a hanyatlás és bomlás mélyreható folyamata.”²¹ A szocialista világrendszerre vonatkozóan pedig leszögezték, hogy az a fejlődés új szakaszába lépett, és ebből vonták le az általános következtéseket, amelyek ha lehet, az 1957-es állásfoglaláshoz képest még inkább szigorították az egyes országok szuverenitását. A szocialista fejlődés általános törvényszerűségei közé egyértelműbb formulákat „vettek be”: „a tervszerű, arányos fejlődés törvényének következetes alkalmazását a szocialista építésben”, „a kollektív tapasztalok tanulmányozását” vagy az „együtműködés és testvéri kölcsönös segítségnyújtás továbbfejlesztését”. A nyilatkozat a feladatot is kiadta minden hatalmon lévő kommunista pártnak: a legrövidebb időn belül szárnyalják túl „a kapitalista világrendszer az ipar és a mezőgazdaság *abszolút termelése tekintetében*”, majd „a gazdaságilag fejlettebb kapitalista országokat az *egy főre jutó termelés és az életszínvonal területén*”. Ehhez pedig „a népgazdaság vezetési módszereinek állandó *tökéletesítésére*, tudományosan megalapozott *szocialista gazdálkodásra* van szükség; a szakadatlan technikai haladás alapján a *munkatermelékenység maximális emelésére*; a *tervgazdálkodásra*; azoknak a lenini elveknek a következetes érvényesítésére, amelyek megkövetelik az anyagi érdekelttség alkalmazását, a társadalom javát szolgáló munka erkölcsi ösztönzésének sokoldalú fejlesztését – a tömegek politikai öntudatának erősítése útján; szükség van továbbá a *munka és a fogyasztás mértékének ellenőrzésére*.”²² Ezzel a tétellel Moszkvában gyakorlatilag ki is jelölték a gazdasági reformok hatókörét és mélységét. A biztonság kedvéért még azt is elfogadták, hogy „valamennyi szocialista ország, mint szeme fényét, őrzi a szocialista tábor egységét”, ami azt jelentette, hogy nem becsülhetők túl a „nemzeti sajátosságok”, egyetlen párt sem folytathat olyan politikát, ami „kárt okozhat a szocializmusnak”. A dokumentum nem elhanyagolható része az, amelyik a nemzetközi helyzetet és a „békés egymás mellett élés” doktrínáját értelmezi. Eszerint ugyanis továbbra is két rendszer él egymás mellett: a „békés egymás mellett élés a szocializmus és a kapitalizmus közötti osztályharc formája”. Ez a harc pedig megköveteli a szocialista tábor belső egységét, sorainak szorosabbra zárását.

Igaza van Kalmár Melindának, hogy az SZKP XX., XXI. és XXII. kongresszusának határozatait együtt kell értelmezni. Ehhez hozzá-

tehetjük, hogy az 1957-es és 1960-as moszkvai tanácskozásokon elfogadott nyilatkozatokat is. Így rajzolódik ki az a keretrendszer, amely szigorúan meghatározta a kelet-közép-európai szocialista országok mozgásterét. E dokumentumokból általában a desztalinizációs vonásokat emelik ki, miközben az elemzők nem fektetnek hangsúlyt arra, hogy emellett a kétségkívül igen fontos szál mellett egy másik, legalább ilyen fontos vonulatot tartalmaztak. Ez pedig a szocialista rendszeren belüli útkeresések határköveinek letétele, az egység megteremtésének igénye bizonyos belső differenciálódás engedélyezésével. Kalmár szerint, *integrációs emancipációról* volt szó, vagyis „olyan táguló jogkörökről, amelyek ugyanakkor részei egy differenciáltabb, de átfogóbb integrációs modell kialakulásának”.²³ Ez lényegében igaznak látszik, bár a „táguló jogkörök” igen erősen levert határkövekkel voltak körberakva. A reformokat gyakorlatilag leszűkítették a tervezésgazdaságon belüli maximális növekedés elérését szolgáló műveletekké. A szovjettől eltérő rendszerre való áttérés szóba sem jöhetett, hiszen mind az 1957-es, mind az 1960-as ideológiai alapvetésben keményen elítélték a „nemzetközi opportunizmus jugoszláv válfaját, amely a mai revizionisták »elméleteinek« tömény kifejezője”, s azzal vádolták a jugoszláv vezetőket, hogy „aknamunkát folytatnak a szocialista tábor és a kommunista világmozgalom ellen”. A Szovjetunió egyszerűen nem engedhette meg, hogy a jugoszláv modell valós alternatíva legyen, és – a kínaiakkal való szakítás után – Európában is megbomoljon a szocialista tábor. Az 1960-es nyilatkozat ki is mondta: „szükséges a kommunista világmozgalom tömörítése minden erővel”.

Ezen állásfoglalásokat később sem vonták vissza, annál is kevésbé, mert bár a moszkvai hozzáállás néhány éven belül sokat változott a gazdasági reformok ügyében, a hatvanas évek végén megismert „Brezsnyev-doktrína” – vagy a magyar reformok leállítása háttérben meghúzódó birodalmi politikai szándékok – alapjai már itt világosan megtalálhatók.

A valódi reformok időszaka

Az imént tárgyalt ideológiai állásfoglalások és nagyszabású gazdasági célok ellenére, a hatvanas évek elején, 1962–1963 táján a gazdaságirányítási rendszer átalakításának útkeresései mégis minden országban megindultak, beleértve a Szovjetuniót is. E változásnak ismét megvoltak az általános külső és minden egyes országban a belső okai. A külső impulzus, mint mindig, most is a Szovjetunióból érkezett. A már említett 1961-es SZKP kongresszus az irreális gazdasági célkitűzések mellett elfogadott olyan határozatokat is, amelyek elősegítették a szabadabb gondolkodást. E kongresszus indította el a desztalinizáció második, végső hullámát, aminek hatása minden szocialista országban

érezhető volt: 1963-ig, több szakaszban, mindenhol amnesztiát hirdettek a politikailag elítéltek számára. Csehszlovákiában ekkor engedték szabadon Gustav Husákot és más kommunista vezetőket, akik az ötvenes években meghozott koncepciós perek alapján még mindig börtönben ültek. Bizottságok alakultak a sztálinizmus áldozatainak rehabilitálására. 1962-ben Magyarországon sor került Rákosi Mátyás és Gerő Ernő kizárására a pártból. Szintén kívülről érkező impulzusnak tekinthető a nemzetközi kapcsolatokban beállt újabb enyhülés is. A kubai rakétaválság megoldása, Kennedy amerikai elnök és Hruscsov bécsi találkozója, majd a berlini fal felépítése után nyugodtabb periódus következett. Mindenki úgy látta akkor, hogy a szuperhatalmak elmentek a falig, összeütközésre nem került sor, most már enyhébb időszak következik.²⁴

A változtatásra való igény belső okai természetesen mind Csehszlovákiában, mind Magyarországon gazdasági tényezőkre vezethetők vissza. Nálunk még érzékelhető volt a növekedés, de már csak a belső és külső egyensúlyhiány fokozódó halmozódása mellett. Az extenzív gazdálkodás kimerült, a további növekedést csupán más területekről való elvonással vagy külföldi hitelek segítségével lehetett biztosítani.²⁵ Csehszlovákiában szintén kimerültek az extenzív növekedés lehetőségei. Ezt az országot különösen sújtotta a megromlott szovjet–kínai viszony miatt Kínába irányuló export jelentős visszaesése is. Az exportcsökkenés a beruházások visszafogásával járt (ráadásul romlottak az arányok: egyre több beruházás kellett ugyanakkora nemzeti jövedelem növekedés eléréséhez), és ennek következtében 1963-ban – a háború óta először – csökkent a csehszlovák nemzeti jövedelem. Mind Csehszlovákiában, mind Magyarországon elapadtak a munkaerő-utánpótlás forrásai: a kollektivizálás befejezése után immár nem állt rendelkezésre vidéken felszabaduló munkaerő, amit – Lengyelországgal ellentétben – a természetes szaporulat sem pótol.

Végül, de nem utolsó sorban fontos momentum volt, hogy 1962. szeptember 9-én a *Pravdá*ban megjelent Jevszej Liberman „*Terv, nyereség, prémium*” című cikke. A cikk nem elméleti tartalma miatt volt fontos – hiszen Liberman semmi olyan új gondolatot nem írt le, amit már jóval korábban ne vitáltak volna meg széles körben lengyel és magyar közgazdászok –, hanem politikailag volt jelentős. Először történt ugyanis, hogy egy szovjet közgazdász a *Pravdá*ban arra szólított fel, töröljék el a vállalatok számára készített részletes tervmutatókat. Liberman szerint, a vállalatok számára mindössze két dolgot kell előírni: a választék szerinti termékvolement és a szállítási határidők tervét. Minden más mutatót csak a népgazdasági tanácsok számára kell meghatározni, ám ezeket nem kell lebontani vállalati szintre, mert a vállalatoknak teljes egészében önállóan kell kidolgozniuk a végleges termelékenységi, létszám- és munkabér-, önköltségi, felhalmozási, beruházási és műszaki fejlesztési terveket. Liberman terv-decent-

ralizációja mellett nagy hangsúlyt helyezett az ösztönzési formákra, a nyereségérdekeltség megteremtésére. Ugyanakkor e tekintetben már régen meghaladott nézeteket elevenített fel: azt javasolta, hogy a vállalati kollektívák jutalmazásának mértékét a jövedelmezőség elért színvonalától függő skálák határozzák meg. Liberman elképzelései ráadásul centralizált rendszert feltételeztek, hiszen központi hatáskörben tartotta volna az árak kialakítását (vagyis az áru- és pénzviszonyok nála meg sem jelentek), a pénzügyeket, a költségvetést, a számvitelt, a nagy beruházásokat (hogy mit sorolt ide, nem fejtette ki), végül pedig a termelés, az elosztás és a fogyasztás szférájában az összes érték- és munkaügyi mutató, valamint a növekedési ütem és arányok főbb természetes mutatóinak meghatározását (azaz az értéktörvény felhasználása fel sem merült).²⁶

A kedvező politikai helyzet, valamint a romló gazdasági mutatók minden szocialista országot arra sarkalltak, hogy nekilássanak az irányítási rendszer „megjavításának”, amitől a termelékenység növelését és a társadalmi igények jobb kielégítését várták. E tanulmányban nem mutathatjuk be részletesen az elméleti közgondolkodás minden résztvevőjét és azok gondolatait, csupán azokat említhetjük meg, akik végül olyan koncepciót dolgoztak ki, amely részben vagy egészben megvalósulhatott a gyakorlatban.

A centralizált és a decentralizált irányítási modellek működési mechanizmusait Libermannál sokkal alaposabban és pontosabban dolgozta ki a lengyel Włodzimierz Brus. Brus a rendszer centralizáltságát vagy éppen decentralizáltságát csupán a „formának” tekintette. Az általa „konstruált” modellek adják a formát, amelyek mindegyike, véleménye szerint, működőképes lehet, ez azonban csak részben függ a formától, sokkal inkább a mechanizmus „tartalmának” függvénye. A tartalmat pedig inkább az adja meg, hogy milyen elvek működtetik a gazdaságot, hogy azt a tervelőírások milyen mértékben szabályozzák, illetve mennyiben támaszkodik a piaci törvényekre. Brus egyébként a decentralizált forma és a piaci mechanizmusok alkalmazása mellett foglalt állást, de szabályozott keretek között: „a piaci mechanizmusokat tudatosan és szabályozott keretek között fel kell használni”. Tehát nem amellett érvelt, amit később leegyszerűsítve állítottak, hogy a terv és a piac egyvelege eredményezne egy működő rendszert, hanem amellett szállt síkra, hogy az értéktörvényt és a piaci mechanizmusokat tudatosan (!) kell a tervgazdaság szolgálatába állítani. Érvelésének alapja pedig azon alapult, hogy a kialakult „szocialista gazdaságban” továbbra is léteznek piaci mechanizmusok, azok nem hogy nem szűntek meg, hanem a mezőgazdasági fogalmat még az állam és a termelők között is éppen ilyen mechanizmusok irányítják, sőt, még két állami vállalat között is lehetséges piaci kapcsolat. Fontos, hogy Brus az „önálló elszámolás” és a „piaci mechanizmusok” között különbséget tett. Amikor az *áru-pénz formák alapvető, aktív eszközei az erőforrá-*

sok elosztásának, azt a piaci mechanizmus szocialista gazdaságban való alkalmazásának nevezi. Állítása szerint, az „önálló elszámolás” nem szünteti meg az erőforrások tervszerű elosztása módszereinek közvetlen, utasításokon alapuló jellegét, annak ellenére, hogy az összekapcsolódik az áru–pénz kategóriák specifikus használatával. Az „önálló elszámolás” tehát a centralizált modell intézménye. A „piaci mechanizmus” bevezetése viszont azt jelenti, hogy az erőforrások tervszerű elosztását az autonóm gazdasági egységek döntéseinek közvetett befolyásolásán, a döntési alternatívák megfelelő alakításán keresztül érik el.²⁷ Ez a különbségtétel azért fontos, mert gyakran az „önálló elszámolás” (hozrascsoť) bevezetését azonosították a decentralizálással. A Liberman-cikkből is hasonló olvasható ki, bár ő nem beszél még decentralizálásról sem.

A csehszlovák Ota Šik továbblépett a Brus által megkezdett úton. Először is elutasította azt a sztálini nézetet – amely még Brusnál is fellelhető – hogy a szocialista gazdaságban meglévő árutermelést és árucserét a tulajdonviszonyokból vezessék le. Šik szerint nem a szövetkezeti (és magán-) tulajdon léte a kizárólagos oka az áruterelésnek és árucserének, hanem az a szocialista termelés „szükséges, immanens formája”, és létének feltételeit, indokait keresni kell. Az „önálló elszámolás” sem lehet egyszerű nyilvántartási eszköz; lényege, hogy „minden vállalat árujának eladásakor valóban a tényleges értéket realizálja, s ebből feltétlenül fedezni tudja a legfontosabb újratermelési ráfordításokat, főként a dolgozók munkabérért”.²⁸

Šik továbblépett Brus gondolatainak a centralizált rendszer megítélésével kapcsolatban is. Egységes irányítási rendszerről beszélt, amelyben nagyobb szerepet kapnak az alsóbb szinten meghozott döntések és a *dolgozók aktív részvétele* a döntések meghozatalában. Ő ezt nevezi demokratizmusnak. Ezzel szorosán összefügg az a fontos megállapítása, hogy a valódi érdekeltséget nem lehet csupán politikai és erkölcsi ösztönzőkkel megteremteni, hanem „csak a szocialista áru- és pénzviszonyok által létrehozott anyagi ösztönzők lehetnek az ösztönzés alapvető eszközei”.²⁹

Šik munkájának újszerűsége abban ragadható meg, hogy leírta, hogy nézne ki egy decentralizált döntéseken alapuló, az áru- és pénzviszonyok alapján működő szocialista rendszer. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy mitől volt „szocialista” az elképzelés. Erre a felvetésre két választ adhatunk. Egyfelől, Šik rendszerében működik a „szocialista elsajátítás”, ami azt jelentette, hogy „a tervszerűen irányított árak és a tervezett elosztási folyamatok segítségével létrehozott és realizált érték (a bruttó jövedelem) egy részét a vállalatoktól elvonják a központi vagy egyéb vállalatok feletti szinten képzett társadalmi alapok javára”. Másrészt a vállalatok nem tulajdonosai a realizált értékeknek, csupán viszonylag önálló döntési funkciójuk van ennek tervszerű létrehozásában, realizálásában, elosztásában és felhasználásában.”³⁰ Ez az

elképzelés olyan decentralizált államszocializmus képét festette meg, amelyben – miként Brus fogalmazott – „az áru-pénz formák alapvető, aktív eszközei az erőforrások elosztásának”, viszont nincsenek egymással szemben álló tőkés érdekek, és valamint a társadalmi érdekeket biztosítja a „szocialista elsajátítás”. Egy ilyen rendszer megvalósítása elméletileg lehetségesnek tűnt még a szovjet táboron belül is, nem kérdőjelezte meg a fennálló tulajdonviszonyokat és nem vetett fel politikai reformokat.

Amikor 1963-ban mind Prágában, mind Budapesten létrehozták az első olyan gazdasági bizottságokat, amelyek feladata a szocialista gazdaságirányítás „megjavítása” a növekedés és a társadalmi igények jobb kielégítésének biztosítása céljával, valamennyi a fenti elvek alapján kezdett dolgozni. A magyar bizottságot Nyers Rezső,³¹ a csehszlovákokot Ota Šik vezetésére bízták.

A munka Csehszlovákiában folyt gyorsabban, és már 1964. október 20-án (hat nappal Nyikita Hruscsov leváltása után) közzé tették „*A tervszerű népgazdaság-irányítás alapelveinek tökéletesítése*” címet viselő dokumentumot, majd a CSKP Központi Bizottságának 1965. január 27–29-i ülése elfogadta „*A tervszerű népgazdaság-irányítás tökéletesítésének fő irányelveiről és a párt munkájáról*” szóló határozatot. Magyarországon az 1965. november 18–20-án ülésező MSZMP KB fogadta el a gazdaságirányítási rendszer reformjára vonatkozó irányelveket, majd 1966. május 26–27-én határozatot fogadott el a gazdasági mechanizmus reformjáról. Néhány nappal később, május 31-én kezdődött a CSKP XIII. kongresszusa, ahol végleges formában is elfogadták Ota Šik reformjavaslatait. Az MSZMP pedig november végén tartotta IX. kongresszusát, ahol a Nyers-féle reform is jóváhagyást kapott. Mindkét kongresszuson felszólalt Leonyid Brezsnyev is. Eközben Lengyelországban – bizottságok előkészítő munkája nélkül – 1965. július végén a LEMP KB IV. plénuma határozatot hozott a népgazdaság tervezési és irányítási rendszerében 1966 és 1970 között végrehajtandó változtatások irányáról.³²

Anélkül, hogy minden egyes rendelkezést részletesen bemutatnánk, csak néhány, a gazdasági teljesítmény és a szocializmus szempontjából kulcsfontosságú momentumra hívjuk fel a figyelmet, majd megnézzük, milyen eredményeket produkáltak ezek az országok az egész „reformperiódusban”. Az értékeléssel kapcsolatban egy alapvető tény fontos előre kiemelni. Az elfogadott határozatokban és más kiegészítő rendeletekben foglaltak egyik országban sem valósultak meg maradéktalanul, ráadásul Csehszlovákiában az 1968. augusztus 20-i katonai intervenció véget is vetett a reformok korának, Ota Šik maga is emigrációba kényszerült.³³ A lengyel változtatások eleve nem is nevezhetők reformoknak, inkább csak „racionalizálásnak”, „ésszerűsítésnek”, hiszen alapvetően nem érintették a korábbi működési mechanizmusokat. Valódi reformokról, amiknek volt bizonyos kifizési

idejük, csak Magyarországon beszélhetünk, de a nemzetközi környezet megváltozása miatt az is eleve óriási deficittel indult.

Mind a csehszlovák, mind a magyar reformok a társadalmi szervezés és a szocialista áru- és pénzviszonyok szerves összekapcsolására törekedtek, bővítették a vállalatok hatáskörét és felelősségét, és előmozdították a dolgozók és a vállalatok dolgozóinak kezdeményezéseit. A változtatások nem csupán az irányítást érintették, hanem végrehajtották az árreformot, és mélyreható változásokat rendeltek el az export és a külkereskedelem terén is. Célként tűzték ki a tudományos-technikai fejlesztést, a modernizációt és a világgazdasági rendszerbe való visszaintegrálódást. Végül pedig, az állami tulajdon primátusa mellett, elismerték a többszektörű gazdaságot.

Ugyanakkor néhány alapvető területen nem történt radikális változás. Így a beruházási döntések meghozatalát és finanszírozásukat túlnyomórészt központi hatáskörben hagyták. Az egyszerű újratermelést a vállalatokra bízta, de a bővített újratermelés továbbra is az állam kezében maradt. Nem változtattak a hagyományos társadalmi és politikai intézményrendszeren, vagyis a politikai reformok elmaradtak. A gazdaságpolitikai célok, a fejlesztési stratégia felülvizsgálata még csak mérlegelés tárgya sem lehetett. Szamuely László már 1986-ban felhívta a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy nem csupán az 1956 előtti autarkia, hanem a későbbi KGST-autarkia megvalósítása, azaz a KGST-piac kielégítése is olyan gazdaságpolitikát kívánt meg, amelynek célja nem a „világpiaci versenynek kitett, korszerű, műszakilag szüntelenül fejlesztendő termékek gyártása” volt, hanem „a nagy tömegű, hosszú időre változatlan összetételű vagy konstrukciójú, nem túl szigorú minőségi követelményeknek megfelelő termékek növelése”.³⁴ Ez a gyakorlati kényszer pedig élesen szemben állt a tudományos-technikai forradalomban rejlő lehetőségek kihasználásával, de még a vállalati kollektívák és dolgozók érdekeltségének megteremtésével is, és összességében fékezte a gazdasági növekedést. Amikor Magyarországon Jánossy Ferenc *„Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja”* című tanulmányában³⁵ új gazdaságpolitikai koncepció kidolgozását javasolta, mivel az extenzív, mennyiségű jellegű, autark gazdaság az elmaradottságot konzerválja, igaza volt. Ugyanakkor a reformpárti magyar miniszterelnök, Fock Jenő sem értette a felvetést, úgy értelmezte, mint a rendszer politikai elmarasztalását. A hetvenes évek makro adatai viszont azt mutatják, hogy alapvető jelentőségű lett volna a gazdaságpolitikai célokat és a fejlesztési stratégiát átgondolni, de ezt a kérdést már nem magyar vagy csehszlovák, hanem KGST-szinten kellett volna megoldani.

A legnehezebb feladat a mérőszámokkal alátámasztható értékelés. Annak ellenére, hogy a reformperiódus fő kérdése az „önálló elszámolás” volt, vagyis, hogy a központ és a vállalatok is valóságos képet kapjanak a termelés és a munkaerő költségeiről, valamint a készáruk áráról, nagyon nehéz mai mértékegységekkel bármit is mondani a szocialista rendszer gazdasági teljesítményéről. Annál is inkább, mert „a szocialista gazdaságban” nem a „gazdasági növekedés” volt a hivatalosan meghirdetett gazdaságpolitikai cél, hanem a „társadalom igényeinek széleskörű kielégítése”. Természetesen e célok összefüggenek, ezért is mutatkozik a jelenleg ismert legjobb megoldásnak az adatok vásárlóerő-paritáson számított összehasonlítása³⁶. Ennek lényege, hogy egy közös valutában megállapítják az előállított áruk és szolgáltatások értékét, azaz „újraárazzák” őket. Ezek az utólagos számítások azért is hasznosak, mert a szocialista gazdaságban nem számítottak hivatalosan GDP-t, így azok nem is vethetők össze, ráadásul a hivatalos adatok sokszor nem fedték a valóságot. Több próbálkozás után jelenleg a legmegbízhatóbb forrásnak a holland közgazdász professzor, Angus Maddison számításait tartják. Maddison adatait Magyarországon először Tomka Béla használta fel, majd Romsics Ignác és Rainer M. János is átvette őket.³⁷ Tomka – Maddison adatai alapján – így összegzi a tárgyalt korszakot: „A gazdaságirányítás és a gazdasági rendszer ellentmondásai hosszabb távon is fennmaradtak, de az 1950-es évek közepét követő szakaszban a rugalmasabb központosított irányítás mellett egy ideig viszonylag jelentős gazdasági fejlődést sikerült elérni. Azonban a hatvanas évek közepén a növekedés több országban lelassult. Az 1970-es évek során a világgazdasági tendenciáknak megfelelően, illetve azon túl is tovább mérséklődött a növekedés Kelet-Közép-Európában.”³⁸ Ugyanezen adatokat elemezve, Romsics³⁹ és Rainer⁴⁰ azt állítja, hogy a hatvanas évek reformkísérleteinek nem volt semmilyen hatásuk a növekedésre, hiszen egyfelől más – nem reformer országok, mint pl. Románia vagy mérsékelt változtatásokkal élő országok, mint pl. Lengyelország – is Csehszlovákiához és Magyarországhoz hasonló növekedést tudtak felmutatni, másrészt ez idő alatt a kelet-közép-európai régió leszakadt a nyugat-európai centrum országoktól.

Globálisan nézve az országokat és az adatokat, ezek az állítások igaznak tűnhetnek, ám Maddison adatait kissé differenciáltan kezelve,⁴¹ már más kép bontakozik ki előttünk. Először is nézzük Kelet és Nyugat, azaz a „szocialista országok” és a „centrum kapitalista országok” összevetésében az eredményeket. A „leszakadás” kérdését érdemes hosszabb távon vizsgálni. Maddison egyik tanulmányában azt állítja, hogy 1000 és 1820 között a vásárlóerő-paritáson számolt egy főre jutó GDP az egész világon extenzív módon növekedett,

vagyis a népességszaporulattal összhangban. Ebben a periódusban nem volt látványos különbség a Nyugat (*West*) és a világ többi része (*Rest*) között. Igaz ugyan, hogy a Nyugat háromszorosára, a többi térség pedig csak egynegyedével növelte GDP-jét, de mindezt nyolc évszázad alatt. A holland közgazdász 1820-ra teszi a választóvonalat: ettől kezdve napjainkig a Nyugat meghuszonhatszorozta(!) az egy főre jutó GDP-jét, miközben a *Rest* csak nyolcszoros növekedést tudott elérni.⁴² Vagyis mire a második világháború véget ért – amely egyébként Kelet-Európában és a Szovjetunióban okozta a legnagyobb emberi és anyagi pusztítást –, a leszakadás már történelmi tény volt. Korszakunk szempontjából az igazi érdekességet az 1950 utáni nyugat-európai és amerikai fejlődés adja, ezzel kellett ugyanis versenyezni a *szocialista tervgazdaságoknak* egy súlyos háborús pusztítás után, ráadásul a világgazdasági vérkeringésből kiszakítva. Maddison az 1950 és 1973 közötti időszakot Nyugat-Európa „aranykora” névvel illette, mivel számításai szerint ebben a 23 évben a nyugat-európai egy főre jutó GDP évi 4%-kal nőtt. Ez háromszor olyan gyors növekedés volt, mint bármelyik korábbi fejlődési szakaszban. Hogy még objektívabb összehasonlítást végezhessünk, a mellékelt grafikonokon csak azokat a „centrumországokat” vettük be az összehasonlításba, amelyek Marshall segélyben részesültek, így kihagytuk Svédországot és Svájcot, mivel őket nem érte háborús pusztítás, és GDP-adataik mindvégig a nyugati-európai gazdaságok közül is magasan kiemelkedtek.

E torzító hatások nélkül azt láthatjuk, hogy 1950 és 1961 között Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország egy főre jutó GDP-átlaga 2809 dollárról 4169 dollárra (48 százalékos növekedés), míg a nyugat-európai centrum országok egy főre jutó GDP átlaga 5226 dollárról 7560 dollárra (44 százalékos növekedés) emelkedett (lásd: 3. grafikon). A lengyel és a csehszlovák gazdaság nagyjából azonos időben, 1961–1963 között, a magyar egy kicsit később, 1964–65-ben torpant meg: az első két említett országban csökkent is a GDP, utóbbinál stagnált (lásd: 1. és 2. grafikon). Éppen ekkor indultak meg a reformbizottságok munkálatai is. A szovjet gazdaság pedig többször is megtorpant: előbb 1958–1959-ben, majd 1962–1963-ban.

1963-tól mindhárom ország újra növekedési pályára áll, így összevethetjük az 1963 és 1973 közötti fejlődési ütemeket. Az adatokból látszik, hogy ebben a periódusban Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország egy főre jutó GDP-átlaga 4280 dollárról 5992 dollárra (40 százalékos növekedés), a nyugat-európai centrum országoké pedig 8021 dollárról 11352 dollárra (41,5 százalékos növekedés) emelkedett. Összességében is elhanyagolható a különbség: 1953 és 1973 között a centrum országok 117 százalékos növekedést, míg a három tárgyalt kelet-közép-európai gazdaság „csak” 113 százalékos növekedés tudott produkálni.

A csehszlovák és a magyar reformokat több szakaszban, 1968/69-ben, illetve 1972/74-ben a szovjet vezetés leállította, mi több, elbukott a KGST-integrációs reform terve is. 1973-ban kirobbant az újabb világgazdasági válság, aminek következtében jelentősen megnöttek az energiaárak. A válság gyorsan begyűrűzött a „szocialista táborba” is, onnantól kezdve egyértelmű a további leszakadás. Maddison adatai alapján azonban világos, hogy az a három szocialista ország, amely a háború előtt gazdaságilag és kulturálisan is leginkább integráns része volt Nyugat-Európának – bár annak félperifériájaként –, nem-hogy nem szakadtak le a Sztálin halála utáni húsz éves periódusban az „aranykorát” élő centrumkapitalizmustól, hanem az első extenzív időszakban nagyobb, majd az extenzív lehetőségek kimerülése utáni útkereső időszakban alacsonyabb növekedést produkáltak. Az egész időszakot tekintve is minimális távolodás következett be a Nyugattól. A tervgazdaságra épülő államszocializmus tehát húsz éven keresztül hasonló növekedést tudott felmutatni, mint a nyugati centrumkapitalizmus országai.

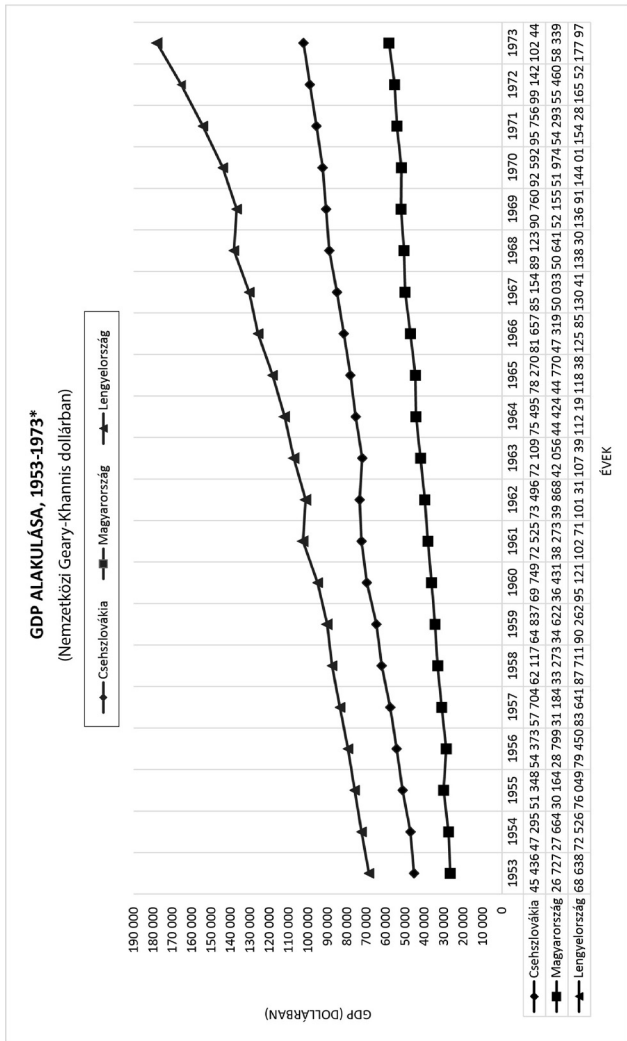
A másik kérdésre, hogy előnyt jelentettek-e a reformok vagy sem, nem ilyen egyszerű a válasz. Az adatsorokból látható, hogy az egyes országok megtorpanásai és fellendülései egyfelől függték az adott ország belpolitikai eseményeitől, illetve az adott ország külgazdasági függéseitől. Magyarországon 1955/56-ban látható GDP-csökkenés, amelynek társadalmi következményeit az 1956-os forradalomban figyelhetjük meg. Csehszlovákiában az 1962/63-as csökkenést a reformok és a desztalinizáció követte, ugyanakkor a válságban szerepet játszottak külgazdasági faktorok is (mint pl. a kínai piac elvesztése). Lengyelországban a vissza-visszatérő mélyhullámok okait a népességrobbanásban is kereshetjük. Míg Csehszlovákiában a tárgyalt 20 év alatt 13,45%-os, Magyarországon 8,6%-os volt népességnövekedés, addig Lengyelországban 27,1%-os népességrobbanásnak lehettünk tanúi. Húsz év alatt 7,11 millió fővel növekedett Lengyelország lakossága, ami átlagosan évi több mint 350 ezer embert jelentett, és ennek következményei már a hatvanas évek elején jelentkeztek a munkaerőpiacon. A lengyel vezetés – többek között – ezért sem hajtotta végre a mezőgazdaság szövetkezetesítését, és leginkább a nagyipari beruházásokat forszírozta. Az ok egyszerű volt: biztosítani kellett ennek a hatalmas embertömegnek a munkahelyet és a lakást. Lengyelország egy főre jutó GDP-je 1969 után azért ugrott meg látványosan, mert a LEMP KB elfogadta Bolesław Jaszczuk „szelektív és intenzív gazdaságfejlesztési programját”, amely – a népességrobbanásra tekintettel – főképpen újabb nagyberuházásokat jelentett.⁴³ A program kiemelt 55 ipari komplexumot, amelyek prioritást élveztek a beruházások terén.⁴⁴

Végeredményben nem lehet tehát kijelenteni, hogy a reformoknak ne lett volna különösebb hatásuk a gazdasági növekedésre és az

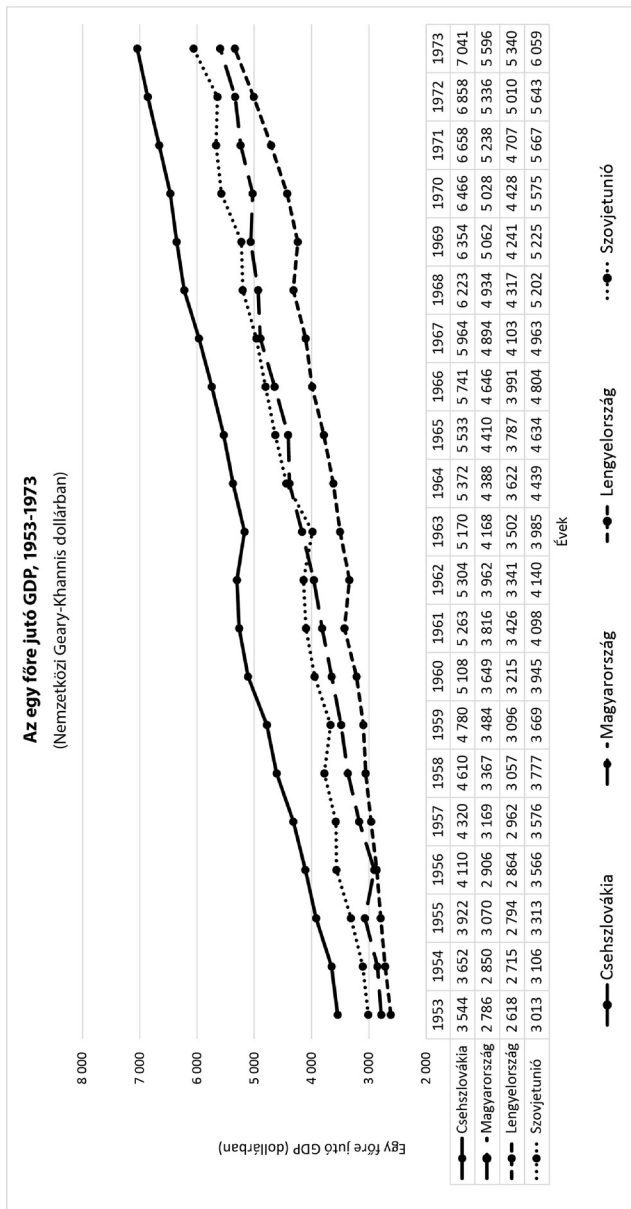
életszínvonalra. Ha a szocialista tervgazdaság nem is tudta ledolgozni a centrummal szemben évszázadok alatt felhalmozott a hátrányt, a versenyt tartani tudta. A reformokra szükség volt, hiszen meg kellett állítani a negatív tendenciákat. Lengyelországban a reformok hiánya vagy átgondolatlansága nem igazolja, hogy a lengyel vezetők helyesebb utat jártak: 1970-ben, 1976-ban, majd 1980/81-ben is társadalmi robbanáshoz vezetett a rossz gazdaságpolitika.⁴⁵

Természetesen további kutatásokat igényel, hogy melyik ország milyen mértékben kapott közvetlen vagy közvetett módon anyagi segítséget (segélyt, kölcsönt, hitelt) a Szovjetuniótól, hogy milyen mértékben terhelték az adott gazdaságot a KGST-piac kötelezettségei, hogyan alakult a bel- és külkereskedelmi mérleg, milyen mértékben sikerült a technológiai újításokat a gazdaság immanens részévé tenni, hiszen ezek mind-mind befolyásolták az adott ország GDP-adatait. Másfelől érdemes a növekedés „társadalmi árát” is felmérni: mennyiben járult hozzá ez a gazdaságpolitika a társadalmi igények kielégítéséhez, illetve mennyit követelt a társadalomtól. Harmadrészt vizsgálható, hogy az államszocializmusban végrehajtott reformok az adott keretek között – a kívülről ráerőszakolt ideológiai és politikai korlátok között – mennyiben jelentettek több vagy kevesebb szocializmust, mennyiben felelt meg a rendszer a saját maga által felállított ideológiai céloknak.

1. grafikon

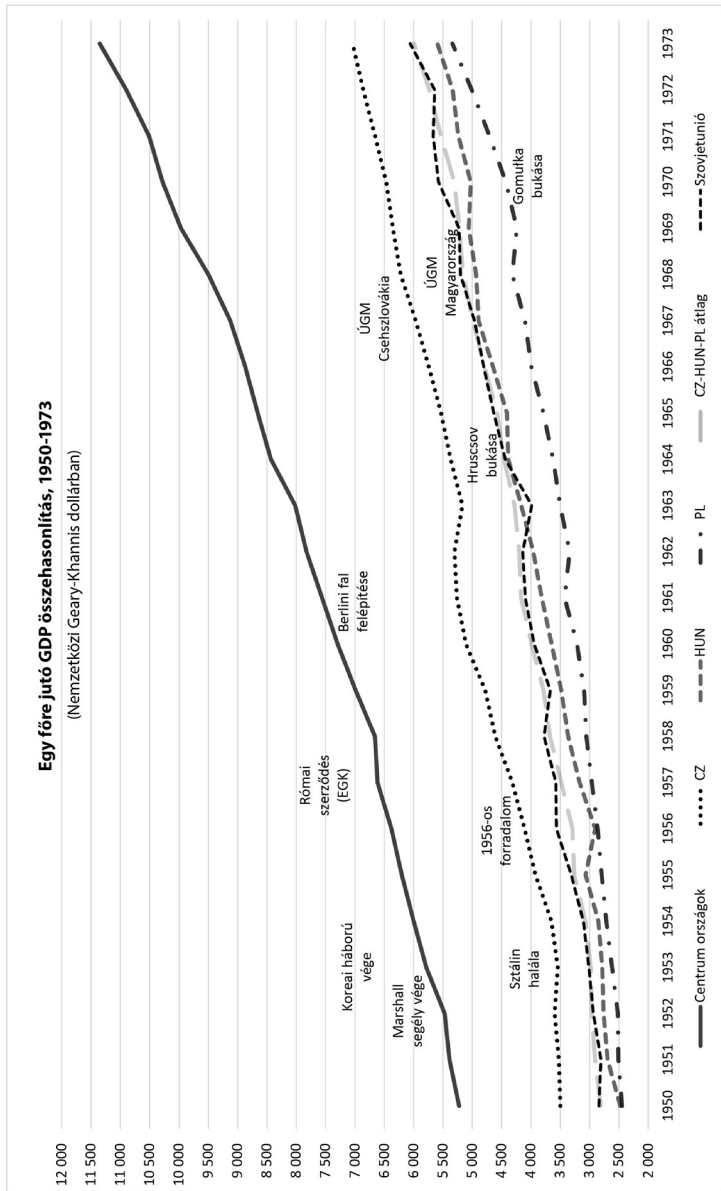

* A Geary-Khamis-dollár olyan hipotetikus valuta, amelynek számításakor a nyersanyagárak alakulását és az egyes országok valutáinak az Egyesült Államok dollárhoz viszonyított vásárlóerő-paritása alakulását veszik figyelembe. (A szerk.)

2. grafikon

Egy főre jutó GDP összehasonlítás, 1950-1973
(Nemzetközi Geary-Khannis dollárban)

3. grafikon

- ¹ Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Budapest, Osiris Kiadó, 2014.
- ² A keletnémet lázadásról lásd: Christian F. Ostermann – Malcolm Byrne (eds.) *Uprising in East Germany, 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval Behind the Iron Curtain...* Budapest, Central European University Press, 2001. A plzeňi felkelésről lásd: Jiří Pernes: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století.* Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2008. A magyar eseményekről: Kalmár: i. m. 90–105.
- ³ Kalmár Melinda ebből a gondolatból fejti ki az egész szovjetrendszer történetét, a tudományos-technikai forradalomhoz való alkalmazkodási kényszerben látja a szovjet politika mindenkori lényegét. Lásd: Kalmár: i. m.
- ⁴ Radovan Richta és munkaközössége (szerk.): *Válaszúton a civilizáció. A tudományos technikai forradalom társadalmi és emberi összefüggései.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968, 19.
- ⁵ Uo. 47.
- ⁶ Lengyelországban meglehetősen „liberális” hangulat alakult ki, így először számos addig tiltott nyugati marxista műveit adták ki lengyel nyelven, mint pl. Dobb, Sweezy, Baran, Bettelheim vagy Napoleoni, és az ő műveik alapján tanították a kapitalizmus gazdaságpolitikáját. Majd ezután sorra kiadták Rosa Luxemburg, Rudolf Hilferding és Karl Kautsky, Antonio Labriola vagy Antonio Gramsci műveit is. Ezzel együtt sor került számos ún. polgári közgazdász megjelentetésére is, mint Keynes, Robinson, Myrdal, Schumpeter stb. Ugyanakkor Carr, Davis, Alec Nove vagy a trockisták, mint Deutscher művei, illetve Hayek és Friedman továbbra is tiltólistán maradtak. A magyar vitákról lásd: Földes György: Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás, 1953–1956. *Párttörténeti Közlemények*, 1984. 2. sz. 72–108.
- ⁷ A lengyel és a csehszlovák téveszesítés problémáiról lásd: Mitrovits Miklós: A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége: okok és következmények; illetve uő: Csehszlovákia: egy „sikeres” kollektivizálás története. In Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrákban.* Budapest, MTA BTK TTI, 2015. 335–348, 357–366.
- ⁸ Szamuely László (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása 1954–1978.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 11–12.
- ⁹ Romsics Ignác: Gazdasági reformok a Kádár-korban. In uő: *Történelem, történetírás, hagyomány.* Budapest, Osiris Kiadó, 2008, 114.
- ¹⁰ Erre már Szamuely László 1986-ban felhívta a figyelmet, lásd: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése...*, i. m. 29.
- ¹¹ Uo. 30.
- ¹² Lásd: Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés, 1956–1965.* Budapest, Magvető Kiadó, 1983, 58–61.
- ¹³ Lásd: A Közgazdasági Bizottság összefoglaló javaslata a kormány gazdasági programnyilatkozatához, 1957. június 1. Idézi: Berend, i. m. 65–68. Részletet közöl: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése...*, i. m. 257–263.
- ¹⁴ Ilyen próbálkozások már a Szovjetunióban is voltak. 1929-ben a vállalatok felett létrehozták az ún. egyesületeket (*objegyinyenija*), amelyek felügyeleti hatóságokként működtek. 1934-ben szüntették meg őket.

- ¹⁵ Tezy Rady Ekonomicznej w sprawie niektórych kierunków zmian modelu gospodarczego polski. *Życie Gospodarcze*, 1957. június 2. 1–2.
- ¹⁶ Lásd: Vjacseszlav Szereda – Rainer M. János (szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 200–202.
- ¹⁷ Lásd: A szocialista országok kommunista és munkáspártjainak nyilatkozata (1957. november 16.). In *A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977, 19–30.
- ¹⁸ Ezzel szemben a neo-institutionalista elemzés azt emelte ki, hogy a VHJ-k létrehozása éppenséggel a rendszer decentralizálásának, s egyben a csehszlovák tradícióknak jobban megfelelő munkaszervezési formák visszahozatalának kísérlete volt. E vállalatcsoportok helyi hálózatot kezdenek kialakítani, hogy hozzáférjenek az erőforrásokhoz, és megvédjék magukat a tervgazdálkodás diszfunkciótól. A VHJ-k és a helyi hatalmi központok lassanként felőrölték a központ hatalmát, s egyre nagyobb döntési hatalomhoz jutottak a termelés fölött. Lásd még Valentina Fava: Taylorizmus és szocializmus. A Škoda gépkocsigyártás esete (1945–1963). *Eszmélet*, 86. sz. (2010. nyár), 48–69.
- ¹⁹ Zdislav Šulc: *Stručné dějiny ekonomických reform v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno, Doplněk, 1998, 25–26.
- ²⁰ Lásd: *Csehszlovákia Kommunista Pártjának országos konferenciája, 1960. július 5. – július 7-ig*. Bratislava, Nova mysl, 1960.
- ²¹ A dokumentumot lásd: A békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért, a szocializmusért. A kommunista és munkáspártok nyilatkozata (1960. november). In *A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai...*, i.m. 31–62.
- ²² Uo. 39.
- ²³ Kalmár, i. m. 84.
- ²⁴ Érdemes megjegyezni, hogy az MSZMP VIII. kongresszusán 1962-ben Kádár János maga beszélt a különböző társadalmi rendszerű országok együttműködésének szükségességéről, gazdasági értelemben egyfajta „nyugati nyitást” hirdetett meg. Lásd: *A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusának jegyzőkönyve*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963.
- ²⁵ Lásd: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése...*, i.m. 38.
- ²⁶ J. Liberman: Plan, pribil, premija. *Pravda*, 1962. szeptember 9. Magyarul: J. Liberman: Terv, nyereség, prémium. In Dr. Szamuely László (összeáll. és szerk.): *Vita a gazdaságirányítási rendszerről a Szovjetunióban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 13–21.
- ²⁷ Włodzimierz Brus: *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. Magyarul: *A szocialista gazdaság működésének általános problémái*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 158–160.
- ²⁸ Ota Šik két könyvben fejtette ki nézeteit. 1962-ben jelent meg a *Közgazdaság, érdekek, politika* (Ekonomika, zájmy, politika), majd 1965-ben *A szocialista áruviszonyok* (K problematice socialistických zbožních vztahů) című műve. Utóbbi magyarul is megjelent: Ota Šik: *A szocialista áruviszonyok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.
- ²⁹ Uo. 200.
- ³⁰ Uo. 221.
- ³¹ Nyers Rezső reformmal kapcsolatos írásait lásd: Nyers Rezső: *Útkeresés – reformok*. Budapest, Magvető Kiadó.

- ³² *Trybuna Ludu*, 1965. július 29.
- ³³ Véleményem szerint, a Varsói Szerződés csapatainak katonai intervencióját nem a gazdasági reformok radikális volta váltotta ki, illetve „csak ezért” nem került volna sor a katonai fellépésre. Sokkal inkább azért került rá sor, mert a CSKP kezéből kicsúsztak a politikai és társadalmi folyamatok, a vezetés nem volt képes befolyásolni az eseményeket.
- ³⁴ *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése...*, i. m. 53.
- ³⁵ A teljes tanulmányt lásd: *Közgazdasági Szemle*, 1969. 7–8. sz. 806–829.
- ³⁶ Purchasing Power Parity, PPP
- ³⁷ Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó, 2009; Romsics, i.m., Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó, 2011.
- ³⁸ Tomka, i. m. 260.
- ³⁹ Romsics, i. m. 122.
- ⁴⁰ Rainer, i. m. 192.
- ⁴¹ Maddison adatai megtalálhatók: Maddison Project <http://www.ggd.c.net/maddison/maddison-project/home.htm> (letöltés: 2015. augusztus 26.).
- ⁴² Az egyenlőtlen fejlődés elmélete, illetve a vilárendszer-iskola jól ismeri ennek okait. Maga Maddison is felsorolja a legfontosabbakat, lásd: Angus Maddison: *The West and the Rest in the World Economy: 1000–2030. Maddisonian and Malthusian interpretations*. Lásd: http://s3.amazonaws.com/zanran_storage/eaape2008.eco.uniroma3.it/ContentPages/2495484014.pdf (letöltés: 2015. augusztus 26.).
- ⁴³ Ezért nincs értelme a szimpla számok összehasonlításának, ha nem látjuk mögötte a tartalmat. Rainer M. János idézett művében azzal igazolja, hogy a magyar reformok 1968 után nem hoztak jelentős növekedést, hogy összeveti az 1968 és 1979 közötti lengyel és magyar adatokat. Eszerint Lengyelország ebben az évtizedben 10%-kal nagyobb GDP-növekedést ért el, csak éppen arra nincs utalás, hogy ez növekedés a hetvenes évek nyugati hitelből finanszírozott elavult nagyipari beruházásainak volt köszönhető, amely a lengyel gazdaságot csődbe vitte. Lásd: Rainer, i.m. 192.
- ⁴⁴ Az egész Gomułka-korszak alatt a közgazdászok legfőbb problémáját az jelentette, hogy miképpen lehetne az exportképesnek gondolt vegyipart és gépipart fejleszteni, ha nincs hozzá elég tőke. A szükséges tőkéket pedig csak nyersanyag exportból lehetett megszerezni, vagyis még inkább a bányászati és a kohászati beruházásokat kellett növelni, hogy nőhessen a kivitel. Így viszont nem jutott kapacitás másra. A KGST is nyersanyag-kitermelésre „ítélte” Lengyelországot, ami ellen a vezetés többször tiltakozott. Lásd: Wojciech Morawski: *Dzieje gospodarki Polski*. Warszawa, Difin, 2010, 262–276.
- ⁴⁵ Oscar Lange lengyel közgazdászprofesszor az 1960-as évek elején még hitt abban, hogy a szocialista gazdaságnak van esélye utolérni a Nyugat fejlett gazdaságait. Halála előtt 1965-ben már azon a véleményen volt, hogy a lengyel gazdaság stagnálását szociológiai faktorok okozzák, és a gazdaság fellendüléséhez csak kívülről jöhet ösztönző. Lásd: Tadeusz Kowalik: *Economics – Poland*. In: *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. Eds.: Max Kaase – Vera Sparschuh. Bonn/Berlin–Budapest, Social Science Information Centre (IZ) / Collegium Budapest, 2002, 139.